

«ЕТИМОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК СУФІКСІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» — НОВИЙ ЕТАП У СЛОВ'ЯНСЬКІЙ КОМПАРАТИВІСТИЦІ

Укладання «Етимологічного словника суфіксів української мови» — об'єктивно зумовлене явище, яке започаткує новий етап у розвитку української, слов'янської та індоєвропейської компаративістики, адже ці важливі для з'ясування походження, історичної семантики і структури слів афікси зазвичай не потрапляли до традиційних етимологічних словників лексем.

Ключові слова: етимологія українських суфіксів, українська мова, слов'янська компаративістика.

Найперші аргументовані спроби пояснити походження слів з'явилися ще в європейському античному мовознавстві, що розвивалося в складі давньогрецької філософії, у зв'язку з відомою дискусією про природу назв, але відповідна наукова галузь етимологія (гр. *ἐτυμολογία*, від *ἔτυμον* — «істина» і *λόγος* «слово, вчення»¹), яка пов'язана з реконструкцією первинного (істинного) значення і праформи (архетипу) слів, зародилася лише після виникнення порівняльно-історичного напрямку в європейській лінгвістиці близько двохсот років тому завдяки працям Ф. Боппа, Я. Грімма, Р. Раска, О. Х. Востокова. Основним його здобутком стало створення етимологічних словників живих національних і споріднених мов, мертвих історичних (наприклад, пруської, старослов'янської) і доісторичних (наприклад, праслов'янської, ностратичної) мов, що є вершиною розвитку компаративістики. Першим у Європі був «Етимологічний словник романських мов» (1853) Ф. Діца, у славістиці такий тип словників започаткував виданий німецькою мовою «Етимологічний словник слов'янських мов» (1886) Ф. Міклошича, а перший «Етимологічний словник української мови» у двох томах уклав у Вінніпезі (Канада) протягом 1962–1982 рр. Я.-Б. Рудницький, після чого в Україні почав виходити у світ семитомний словник з такою самою назвою за редакцією академіка О. С. Мельничука (на сьогодні видано шість томів цього словника з усіма етимологічними статтями від А до Я, а сьомий, який включатиме індекси слів і мов, побачить світ найближчим часом).

Традиційна для таких словників реконструкція праформ і базових лексичних значень слів в останній час усе більше супроводжується увагою до з'ясування їхньої давньої будови, мотиваційних зв'язків між вихідною і похідною основами, функцій структурних елементів у складі слів з урахуванням історичних змін: аблаута, алотези, інфіксів, детермінативів, афіксів тощо. У словниках зазначено-

¹ Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. — 3-є вид., зі змін. і доп. — К., 2007. — С. 183.

го типу такі одиниці та явища пояснювали лише принагідно у зв'язку з етимологізуванням основ, яке, зрештою, зводилося до реконструкції коренів з первинною речовою семантикою. Крім коренів, тлумачили походження більшої частини префіксів, які стоять на початку слів і часто зберігають етимологічні зв'язки з відповідними прийменниками або з повнозначними морфемами — коренями, що сприяло їх розгляду в окремих словникових статтях. Прикладом цього може бути загальнослов'янський прийменник *у / в* індоєвропейського походження і відповідний префікс *у- / в-* (< псл. **u*, **u-* < іє. **au-* «у; від; з; вниз»², що співвідноситься з дінд. *áva* «вниз, пріч, геть», авест. *ava* «т. с.» та ін. і відбите в дієсловах типу укр. *утекті́*, рос. *убежда́ть*, ст.-сл. *оуходити*³), який розглядається в окремій словниковій статті порівняно з омонімічним загальнослов'янським применним префіксом *у-*, що виділяється переважно в географічних термінах типу укр. діал. *ува́л* «підвищене місце з рослинністю, яке переходить у рівнину», діал. *узброк* «пагорб», рос. *удбл* «низина», п. *wądol* «вузька заглибина», болг. *вѣтък* «уток», серб. *удолина* «гірська долина» тощо (< псл. **o-*, **on-*, пов'язане з авест. *ana* «на, через», гот. *ana* «на», гр. *áva* «на, вгору; уздовж» та ін. < іє. **an-*, **on-*, **en-*, **n-* — ЕСУМ, 6, 9–10). Натомість численніші та продуктивніші у творенні нових слів суфікси, які в структурі дериватів є важливими елементами для з'ясування їхнього походження, історичної семантики і праформи, зазвичай не потрапляли до традиційних етимологічних словників лексем і не були об'єктом спеціального етимологічного пояснення в слов'янській лексикографії.

На цьому тлі в синхронічній морфеміці та словотворі суфікси слов'янських мов глибоко досліджені як у теоретичному, так і в лексикографічному планах, що значною мірою зумовлено впливом панівного в зарубіжній лінгвістиці середини ХХ ст. структуралізму. Як наслідок, в українському мовознавстві вийшла низка морфемних і словотвірних словників, у яких суфікси виділяються разом з іншими морфемами в структурі лексем⁴. Тлумачно-зіставний словник службових морфем російської та української мов, у якому подано словотвірні значення та функції співвідносних префіксів і суфіксів у структурі похідних лексем, уперше в українській лексикографії уклала Г. П. Циганенко⁵. Згодом у Російській Федерації тлумачний словник словотвірних одиниць російської мови видала Т. Ф. Єфремова, яка назвала свою працю «першим в історії російської лексикографії тлумачним словником-довідником афіксальних одиниць російської мови..., хоча вперше думка про його створення була висловлена понад 100 років тому»⁶. Подібні лексикографічні праці є і в інших країнах, що свідчить про значні досягнення синхронічної морфеміки та дериватології в слов'янському мовознавстві.

² Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук.— К., 2006.— Т. 5.— С. 9 (далі у тексті скорочено — ЕСУМ).

³ Фасмер М. Етимологический словарь русского языка : В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— 2-е изд., стер.— М., 1987.— Т. 4.— С. 142 (далі — Фасмер).

⁴ Яценко І. Т. Морфемний аналіз : словник-довідник : В 2 т. / За ред. Н. Ф. Клименко.— К., 1980.— Т. 1.— 356 с.; 1981. Т. 2.— 352 с.; Полюга Л. М. Морфемний словник.— К., 1983.— 464 с. (далі — Полюга); Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник.— К., 1985.— 188 с.; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. та ін. Словник афіксальних морфем української мови.— К., 1998.— 434 с.; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови.— К., 2005.— 264 с.

⁵ Циганенко Г. П. Словарь служебных морфем русского языка.— К., 1982.— 240 с.

⁶ Єфремова Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка.— М., 1996.— С. 2, 6 (далі — Єфремова).

Розвиток української (як і загалом слов'янської) лексикографії від морфемних до словотвірних і тлумачних словників афіксальних морфем упритул наблизив мовознавців до усвідомлення необхідності створення «Етимологічного словника суфіксів української мови», який би разом з традиційним етимологічним словником лексем завершив систему порівняльно-історичного аналізу значеннєвих морфем української мови: коренів, префіксів і суфіксів. Цю об'єктивно назрілу ідею почали реалізовувати в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, відділ загальнославистичної проблематики і східнослов'янських мов якого завершує роботу над зазначеним лексикографічним виданням. Основні проблеми, теоретичні засади та особливості їх практичного втілення в процесі підготовки зазначеної праці знайшли часткове висвітлення та апробацію в публікаціях виконавців теми⁷. Зокрема, П. О. Селігей в одній із статей узагальнив досвід етимологізування запозичених суфіксів і суфіксоїдів української мови у відповідному словнику⁸, який підготовлено до видання і в перспективі увійде як органічна частина до повного «Етимологічного словника суфіксів української мови».

У загальному і слов'янському мовознавстві окремі питання походження, історичного розвитку та мовної належності суфіксів принагідно чи спеціально дослідники розглядали давно. Зокрема, ще наприкінці XIX ст. відомий австрійський компаративіст П. Кречмер у праці «Вступ до історії грецької мови» (1896) досить ґрунтовно проаналізував словотвірні елементи у власних і деяких загальних назвах з античних написів і творів класичного періоду⁹. Традиційні етимологічні словники германських мов (особливо німецької та англійської) регулярно подають статті про походження суфіксів і суфіксоїдів¹⁰, прикладом чого може бути двотомний етимологічний словник англійської мови Е. Кляйна, виданий у 1966–1967 рр.¹¹ У радянському мовознавстві першу спеціальну працю, присвячену генезису, мовній належності й територіальному поширенню суфіксів, суфіксоїдів і відповідних суфіксальних слів у топонімії давньої Малої Азії (за клинописними матеріалами), видав 1948 р. вірменський учений Гр. Капанцян¹². У ній автор дослідив історико-етимологічний і лінгвогеографічний аспекти суфіксів та суфіксоїдів -anda (-unda / -inda), -sa (-ssa), -m (-ma, -mi), -itha (-ithi), -ha (-hi / -he), -ua (-wa), -ina (< -ini), -al(i), -apa / -upa (< -opa), -ura (-uria), -war(a), -va(n)ni / -va(n)na, які зафіксовані в структурі малоазійських топонімів II–I тисячоліття до н. е., здебільшого поширені в давніх індоевропейських мовах і част-

⁷ Лучик В. В. До питання про створення «Етимологічного словника суфіксів української мови» // Ономастика і апелятиви : Ювілейний випуск на пошану 80-річчя від дня народження професора В. О. Горпинича.— Д., 2007.— Вип. 30.— С. 118–123; Лучик В. В. Проблеми етимологізування суфіксів української мови // Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство : Зб. наук. праць до 90-річчя з дня нар.— К., 2012.— С. 39–42; Марченко Т. Я. Іменникові суфікси праслов'янського походження з компонентом -t- у сучасній українській мові // Акцентологія. Етимологія. Семантика : Зб. наук. праць до 75-річчя академіка НАН України В. Г. Скляренка.— К., 2012.— С. 526–538. Селігей П. О. З досвіду етимологізації запозичених суфіксів у словнику // Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство.— С. 113–121.

⁸ Селігей П. О. Знач. праця.— С. 113–121.

⁹ Kretschmer P. Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache.— Göttingen, 1896.— 428 S.

¹⁰ Селігей П. О. Знач. праця.— С. 114.

¹¹ Klein E. A. Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language : In 2 vol.— Amsterdam ; London ; New York, 1966–1967.— V. 1–2.

¹² Капанцян Гр. Суффиксы и суффиксированные слова в топонимике древней Малой Азии (их генезис, языковая принадлежность и территориальное распространение).— Ереван, 1948.— 56 с.

ково збережені в праслов'янській та сучасних слов'янських мовах. Наприклад, архаїчний суфікс *-та (< *-mi, *-me), який часто розширювався приєднанням постпозитивного *-па, наявний у топонімах *Умань* (первинне *Ута*), *Тясьмин* (варіанти *Тесмень*, *Тясмень*, *Тясмена*, *Тясмина*, *Тясма*, *Тисма*)¹³, в апелятиві тюркського походження *тасьма* та ін. (ЕСУМ, 5), а суфікс *-in- (< іє. *-inā- / *-einā-) зберіг високу продуктивність у всіх слов'янських мовах при творенні імен з локальним (географічним), посесивним, одиничним та іншими значеннями.

У повоєнні роки перші спроби встановити походження суфіксів та їхні етимологічні значення здійснено і в слов'янському мовознавстві. Зокрема, за наслідками багаторічного дослідження в 1960 р. вийшла у світ ґрунтовна монографія С. П. Бевзенка «Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору)», у якій автор, крім іншого, зробив важливі коментарі щодо походження окремих суфіксів української мови¹⁴. Результатом таких студій стало відповідне лексикографічне оформлення частини суфіксів національних і праслов'янської мов в окремих слов'янських країнах. Найґрунтовнішими лексикографічними працями, в яких, крім слів і префіксів, етимологічно пояснено суфікси, були й залишаються два словники, видані в сімдесяті роки ХХ ст., а саме: Р. Skok. *Etymologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (Zagreb, 1971–1974.— Т. 1–4) і незавершений *Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego* (Wrocław, 1974–2001.— Т. 1–8), у передмові до перших трьох томів якого (1974–1979) Ф. Славський дав етимологічний аналіз іменних і дієслівних суфіксів праслов'янської мови¹⁵. Повнішого й глибшого дослідження етимології суфіксів, ніж це зроблено П. Скоком і Ф. Славським у зазначених словниках, за наступні приблизно чотири десятиліття ніхто в слов'янському мовознавстві не здійснив, як і не створено за цей час спеціальних лексикографічних праць відповідного типу. Водночас ні «Нарис праслов'янського словотвору», ні етимологічні статті сербських і хорватських суфіксів не охоплюють усіх суфіксальних морфем відповідних мов, не кажучи вже про більшу частину такого виду афіксів інших слов'янських мов. Отже, укладання повних етимологічних словників суфіксів живих і мертвих слов'янських мов, а також праслов'янської мови-основи є об'єктивною необхідністю й актуальним завданням сучасної етимології та лексикографії, розв'язання якого стане новим етапом у розвитку слов'янської компаративістики.

Попри наявність позитивного і вкрай необхідного для подальших студій досвіду етимологізування суфіксів окремих мов, насамперед у зазначених словниках П. Скока і за редакцією Ф. Славського, створення повного «Етимологічного словника суфіксів української мови» супроводжувалося і супроводжується подоланням кількох передбачуваних та непередбачуваних проблем. Перша з них зумовлена відсутністю в слов'янській і світовій лексикографії спеціальних словників такого типу, які б і за формою, і за змістом були певним зразком та одним із джерел укладання відповідного словника української мови. Виходячи з традицій європейської лексикографії, було вирішено подавати в цьому словнику етимології лише тих суфіксів, які зафіксовані в структурі загальних назв, оскільки

¹³ Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя.— Кіровоград, 1996.— С. 7, 8.

¹⁴ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови : Нариси із словозміни та словотвору.— Ужгород, 1960.— 416 с. (далі — Бевзенко).

¹⁵ Sławski F. *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego*.— Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk, 1974.— Т. 1.— С. 43–83; 1976.— Т. 2.— С. 13–60; 1979.— Т. 3.— С. 11–19.

власні назви (оніми) хоч і значною мірою дублюють словотвірну структуру апелятивів, та все ж мають свою специфіку й невизначений склад (кількість онімів у кожній слов'янській мові становить сотні тисяч або й мільйони одиниць, значна частина яких ще не має задовільної етимології), тому потребують окремого довготривалого вивчення. Власні назви залучаються до словникових статей для ілюстрації етимологічного або пізнішого значення лише тих суфіксів, які утворюють переважно апелятиви, а онімне значення є одним із кількох у семантичній структурі морфем. Однак і такий підхід пов'язаний з певними труднощами, які об'єктивно виникали при створенні праці відносно нового типу. Зокрема, постало питання реєстру суфіксів загальних назв, що мають бути заголовковими в словникових статтях. Основним джерелом матеріалу для «Етимологічного словника суфіксів української мови» став найповніший «Словник афіксальних морфем української мови» (1998), проте механічне перенесення поданих у ньому морфем як реєстрових у словникові статті створюваного етимологічного словника виявилось неможливим через різне призначення цих двох лексикографічних праць. У «Словнику афіксальних морфем української мови» виділено 672 суфікси, які внесено з урахуванням структурних відмінностей до автоматизованої інформаційно-дослідницької системи «Морфемно-словотвірний фонд української мови» для комп'ютерного аналізу афіксів, що зумовило його специфіку: «Отже, це частотно-валентний словник афіксальних морфем сучасної української літературної мови, укладений за допомогою комп'ютера»¹⁶. Додамо, і для комп'ютера. Тому в зазначеному джерелі виділено як різні афікси **-ан(и)** і **-ян(и)**, **-ук** і **-юк**, **-в-** у слові *живий* і **-вл-** — у похідному від нього іменникові *живлення*, **-ськ(ий)** і **-цьк(ий)** і т. ін., що важливо для комп'ютерної і, ширше, структурної лінгвістики, але абсолютно не прийнятно для етимології суфіксів.

Не знято в науковій літературі і питання статусу та співвідношення афіксів типу **-ськ(ий)**, **-івськ(ий)**, **-енськ(ий)**, **-анськ(ий)**, **-инськ(ий)**. Це пов'язано з тим, що в теоретичному словотворі досі остаточно не розв'язано питання щодо розмежування слова й словоформи, співвідношення багатозначних та омонімічних морфем, критеріїв поділу слова на афікси, так званих незначущих міжморфемних прокладок, стосовно яких використовують кілька термінів: *формативи*, *інтерфікси*, *асемантеми*, *структуремі*, *субформи* тощо. Якщо виходити з того, що будь-яка морфема — це «елементарна, мінімальна *одиниця мови*, формально неподільна в межах одного *слова*, але подільна за семантикою», тобто це «двостороння одиниця, що має значення та матеріальне вираження і може варіюватися як у першому, так і в другому плані»¹⁷, розчленування функціонально цілісних суфіксів на значущі та незначущі компоненти є недоцільним. У зв'язку з цим для етимологізування суфіксів і укладання словника важливо було ідентифікувати аломорфи й варіанти суфіксів та об'єднати їх навколо інваріантів або протиставити як самостійні афікси, що винесені в словникових статтях як реєстрові одиниці. Це стосується і формального виділення авторами «Словника афіксальних морфем української мови» суфіксів типу **-дъ**, **-ль**, **-нь** у відприкметникових іменниках на зразок *гладъ*, *голь*, *синь*, які з історичного погляду насправді містять один афікс — ***-јъ**, приєднаний у субстантивувальному значенні до основ з різними кореневими приголосними: *глад-кий*, *гол-ий*, *син-ій* тощо, і включення до реєстру цього словника не властивого українській мові суфікса **-овщик** (*заготовщик*) і т. ін.

¹⁶ Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. та ін. Значч. праця.— С. 5.

¹⁷ Українська мова : Енциклопедія.— С. 371–372.

Ще однією проблемою загального характеру, яка постала перед укладачами етимологічного словника суфіксів, є обсяг обов'язкових для залучення до нього суфіксоїдів, що співвідносяться з коренями, але в певних словотвірних типах утратили речове значення і виконують роль службової морфеми. З огляду на те, що більшість питомих суфіксоїдів зберігає структурно-семантичний зв'язок з відповідними кореневими морфемами, до реєстру словника внесено лише ті з них, які функціонально повністю перейшли в афікси і, звичайно, уже не вживаються як вільні корені, хоч етимологічно тлумачаться як основи певних лексем. До таких належить, наприклад, суфіксоїд *-гуз*, словникову статтю про який уклали Л. О. Андрієнко і В. В. Лучик:

-гуз суфіксоїд в іменниках чоловічого роду *боягуз*, діал. *ляпагуз* «базікало», *свербігуз* (бот.) «свербіга, *Vulpas L*», *чорногуз*, де *-гуз* — усічена форма іменника *гузно* «зад»; — рос. *-гуз* (діал. *свербігуз* (бот.) «бугила», *гэз* «нижня частина снопа, окоренок дерева»); бр. *гуза* «т. с.»; п. діал. *giza* «зад, тил»; ч. *huzo* «куприк у птаха»; слл. *huzrit'sa* «неспокійно сидіти, соватися»; влуж. *huzac so* «т. с.»; болг. *гъз*, *гъзер* «зад»; макед. *gaz* «зад»; серб. *гуз*, *гуза* «зад»; хорв. *gúza* «т. с.»; слл. *góza*, *gúza* «т. с.»; — псл. **gozъ* «зад», можливо, мало варіант **guzъ*, етимологічно пов'язаний з п. *guz* «гузд; великий гудзик», укр. *гудз* «гуля, вузол, потовщення» та їхніми відповідниками в інших слов'янських мовах, що мають паралелі в балтійських мовах (ЕСУМ, I, 612, 614; ЕСУМ, V, 188). Окремого списку скорочень джерел, які подано авторами в кінці цієї й наступних словникових статей, що наводяться як ілюстрації, у нашій статті немає.

Що стосується афіксоїдів іншомовного походження, які для абсолютної більшості носіїв української мови не мають мотиваційного зв'язку з коренями мови-джерела і легше сприймаються як повторювані службові морфеми, то їх максимально повно подано в словнику, що зумовило значно більшу кількість таких одиниць порівняно з питомими суфіксоїдами і з запозиченими суфіксами: *-бол*, *-ген*, *-граф*, *-дром*, *-лог*, *-ман*, *-ном*, *-пед*, *-поль*, *-стан*, *-стат*, *-тека*, *-філ* та ін. Ця обставина до певної міри полегшила етимологізування суфіксоїдів іншомовного походження, бо існують етимологічні словники лексем відповідних мов (пор. словникову статтю про питомий суфіксоїд *-гуз*, яка значною мірою дублює відповідні статті в «Етимологічному словнику української мови»), що, у свою чергу, дозволило швидше від «питомої» частини підготувати до видання як пробний «Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові», про який згадано вище.

У зв'язку з першим блоком проблем, що виникли в процесі укладання «Етимологічного словника суфіксів української мови», варто згадати досвід найавторитетніших лексикографів, який свідчить про те, що навіть найкращі лексикографічні праці у своїх перших виданнях не бувають досконалими. Зокрема, на цю обставину вказує відомий російський лексиколог і лексикограф Т. Ф. Єфремова, цитуючи в передмові укладеного нею тлумачного словника словотвірних одиниць російської мови вислів автора ґрунтового тритомника «Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам» І. І. Срезневського, який писав: «...Хороший, досить повний словник не може бути укладений з одного разу; ...у жодній книзі пропуски й недогляди, свідомі або несвідомі, не стільки можливі та припустимі, як у словнику, а найбільш задовільний словник з часом утрачає все більше своє достоїнство, усе більше вимагає поправок»¹⁸. Звертає на себе увагу той факт, що ця пересторога зроблена дослідницею при укладанні словника словотвірних морфем російської мови, аналог якого вже фактично існував у формі таблиць із суфіксами та їхніми значеннями в різ-

¹⁸ Єфремова Т. Ф. Знач. праця.— С. 4.

них частинах мови, поданих у книзі З. А. Потіхи «Современное русское словообразование»¹⁹, і у вигляді згадуваного тлумачного словника службових морфем російської мови порівняно з українською Г. П. Циганенко.

Важлива проблема, яку доводиться долати при укладанні «Етимологічного словника суфіксів української мови», як і традиційних етимологічних словників, пов'язана з необхідністю максимального залучення спорідненого матеріалу з інших мов для етимологізування як питомих, так і запозичених суфіксів. На цю обставину свого часу звертав увагу О. С. Мельничук, який у передмові до семи-томного «Етимологічного словника української мови» зазначав, що «кожний етимологічний словник окремої слов'янської мови становить певну ланку в єдиному нерозривному ланцюгу загальнослов'янської етимології, яка, в свою чергу, входить до складу етимології індоєвропейських мов і, ширше, порівняльно-історичного індоєвропейського мовознавства»²⁰. З огляду на нерівномірне дослідження структури, словотвірних значень і природи суфіксів різних слов'янських мов, а також на їх неоднакове лексикографічне опрацювання (наприклад, у білоруському мовознавстві відсутній тлумачний словник службових морфем білоруської мови) використання необхідного матеріалу ускладнюються, що частково може позначитися на повноті окремих словникових статей.

Ще однією проблемою етимологізування суфіксів є реконструкція їхньої первинної семантики, яка зумовлена абстрактним (типологічним) значенням цього виду морфем, що приєднуються в дериваційній або граматичній (реляційній) функції до кореневих чи розширених афіксами основ. На відміну від коренів з індивідуальними речовими значеннями й префіксів, які часто зберігають мотиваційні зв'язки з приєдниками та первинними основами, суфікси майже повністю втратили такі зв'язки з повнозначними морфемами, що ускладнює визначення їхньої вихідної семантики. Прикладами, які пов'язані з деякою непевністю в реконструкції первинної семантики, є: непродуктивний загальнослов'янський суфікс прикметникового походження **-ав** (< псл. *-авъ) у похідному іменникові *рукав* (< псл. **rqkavъ*; пор. лит. *rankóvė*), що може кваліфікуватися як афікс з релятивним (указує на відношення до руки), атрибутивним (указує на ознаку руки як **-ав-ий** / **-яв-ий** у *кульгавий*, утвореному від *кульга*, у *кучерявий*, похідному від *кучері*) або навіть з посесивним (указує на належність руці) значенням; малопродуктивний суфікс **-ан** (< псл. *-ань) у структурі похідних з різними словотвірними значеннями: субстантивувальним (*білан* < псл. **bělanь* «хтось або щось білого кольору, білий»), атрибутивним (заст. *губан* < псл. **gobanь* «людина з великими губами»), релятивним (*братан* «племінник по братові»), определителю дії (*стусан* «удар кулаком, ногою, коліном», похідне від *стусати* «штовхати») та ін.

З проблемою реконструкції первинної семантики суфіксів, яка відбивала внутрішню форму відповідного словотвірного або морфологічного типу, тісно пов'язане визначення вихідної форми (архетипу) таких афіксів, що в процесі розвитку мови могли зазнавати незначних або істотних історичних змін у структурі. З огляду на закон фонетичних відповідностей у споріднених мовах і зумовлені історичним розвитком праслов'янської та української мов звукові зміни прозорою є формальна природа питомих суфіксів **-ищ(є)** < псл. **-ьsko* / **-isko* + **-je*, **-чанин** < основи на **-k-*, **-c-*, **-č-* + **-janinъ*, **-ів-** < ст.-укр. **-ов-** < псл. **-ovъ*

¹⁹ Потіха З. А. Современное русское словообразование.— М., 1970.— С. 173–174.

²⁰ Мельничук О. С. Вступ // Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук.— К., 1982.— Т. 1.— С. 9.

та ін. Натомість проблемною є реконструкція праформи складного суфікса **-езн(ий)** у словах на зразок *величезний* зі структурним елементом **-ез-**, який входить до складу псл. **-ezny / *-izny* і, можливо, пов'язаний ще з іє. **-jes-*, що є суфіксом порівняльного ступеня з інтенсивним значенням коренів; **-знь** в іменниках типу *боязнь, приязнь* з праслов'янськими витоками (пор. псл. **-zнь* у похідних **bojazнь, *žizнь*), у структурі якого вичленовується суфікс **-нь** й елемент **-z-** невідомого походження, та ін.

Із семантичним аспектом етимологізування суфіксів пов'язана проблема розмежування полісемічних та омонімічних афіксів, яка неоднозначно розв'язується навіть у теоретичних і лексикографічних працях із синхронічного словотвору та морфеміки. Зокрема, Г. П. Циганенко назви осіб чоловічої статі російської мови *глазник, посланник, коммунальник* протиставляє як слова, у структурі яких суфікс **-ик** має різні значення, тому що його приєднано до основ різних частин мови (в даному разі іменника, дієприкметника і прикметника), а в дериватах *братик* і *грузовик* **-ик** виділено як омонімічний і в цій парі слів, і до форманта попередньої групи іменників, бо він передає різні значення — особове, пестливе та предметне²¹. Натомість П. І. Білоусенко праслов'янський суфікс **-ікь** у структурі деминутивів (**bratikь, *listikь*) і субстантивів (**bĕlikь* «щось чи хтось, що відрізняється білим»), утворених від різних частин мови, розглядає як багатозначний²², очевидно, на тій підставі, що це один і той самий за походженням афікс, який мав таку вихідну синкретичну семантику, що з часом розвинулася в кілька сучасних значень. Зіставлення поглядів зазначених та інших дериватологів на явище полісемії й омонімії суфіксів підтверджує той факт, що їх розуміння з позиції діакронічного та синхронічного аспектів різняться. З історико-етимологічного погляду омонімічними є суфікси, які: 1) виникли в одній мові, але мають різне походження (наприклад, загальнослов'янський суфікс **-ич**, що розвинувся з псл. **-itjō-* у відіменникових похідних назв найближчих родичів типу *дідич, панич* зі словотвірним значенням «недорослість, патронімічність», і суфікс **-ич**, який постав з псл. **-ikjo-* у віддієслівних похідних (поміна instrumentum) типу *натягич* «бондарський важільний інструмент для натягування обручів»²³); 2) виникли в різних мовах і формально збігаються між собою в одній із мов: наприклад, суфікс **-ур-а** (< псл. **-uga*) як пейоративний афікс у стилістично забарвлених словах слов'янського походження типу *бабура, німчура, замазура* й **-ур-а** (< лат. *-uga*) — в латинізмах типу *архітектура, диктатура, професура*; 3) функціонують як форманти у структурі різних частин мови: наприклад, суфікс **-к-** з предметним значенням в іменниках типу *груд-к-а, слив-к-а, зниж-к-а* і **-к-** — у якісних прикметниках типу *пруд-к-а, глив-к-а, низь-к-а*.

Абсолютна більшість суфіксів української мови, як і інших слов'янських, чітко поділяється за своїм походженням на питомі та запозичені. Питомі суфікси виникли: 1) в індоєвропейській прамові (наприклад, псл. **-atajь* < іє. **-tōiōs*, псл. **-акь* < іє. **-ākos*, псл. **-dlo* < іє. **-dhlo-*); 2) у праслов'янській мові-основі (**-апь / *-'апь, *-епь / *-ьпь, *-едь, *-оба, *-овьъ* та ін.); 3) у східнослов'янському діалектному середовищі (*-уган / -юган, -еств-о, -оньк-а / -еньк-а, -отн-ий, -уш-а* та ін.); 4) у власне українській мові (*-ално, -енк-о, -ч-а, -оньки, -увач* та

²¹ Циганенко Г. П. Знач. праця.— С. 75–76.

²² Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду).— К., 1993.— С. 24.

²³ Лучик В. В. Про деякі особливості формування похідних на *-ич* в українській мові // Питання мовознавства : 36. наук. праць на честь 70-річчя В. О. Горпинича.— Кіровоград, 1997.— С. 122, 126.

ін.). Зокрема, власне українське походження суфікса **-енк(о)** підтверджує словникова стаття, підготовлена Т. Я. Марченко:

-енк(о) 1) в іменниках на позначення недорослості, а також осіб за походженням від батька (рідше від матері), що мотивуються назвами, які вказують на етнічну або національну належність (*литвиніенко, татаріенко, циганіенко*), соціальний стан (*куркуліенко, глитаїенко, безхатченко*), стосунок до соціальної ієрархії (*царіенко, князіенко, отаманіенко*), заняття, професію (*коваліенко, мірошничіенко, писаріенко*), соціальний стан матері, батька (*вдовіенко, вдовичіенко*); 2) у патронімах, утворених від загальних і власних назв осіб за походженням від батька (*Козачіенко, Ляшівіенко, Якіменко*), або матронімах з основами назв осіб за походженням від матері чи відношенням до жінки (розм. згрубіле *бабі*), бабусі (*Бабіенко, Марусіенко, Христіенко*); — складний специфічно український суфікс, який поза межами української мови не має точного відповідника в жодній слов'янській мові, проте своїми елементами пов'язаний з мовними явищами праслов'янської доби; існує думка, що близькі за структурою і семантикою український суфікс **-енк(о)**, рос. **-енк(а)**, ст. п. *-jonek*, ст. ч. *-jenec*, ч. *-enes*, болг. **-енец**, серб. **-енац**, ст.-сл. **ениець** та ін. являють собою складні форманти, утворені приєднанням попередника сучасних слов'янських суфіксів з опорним **-к** або **-с** до іменникових основ на ***-еп-** (О. Б. Ткаченко); в українській мові (переважно в середньонадніпрянських говорах південно-східного наріччя) основою для виникнення форм на **-енк(о)**, найвірогідніше, послужила контамінація більш давніх форм на зразок російського *теленок* і давніх українських назв осіб на **-к(о)** на зразок *шевка, хвалько* (О. Б. Ткаченко, П. І. Білоусенко) або здрібніло-пестливих імен на зразок *Василько, Іванко, Славко*; ще в XIX ст. висувалося припущення, що форми на **-енк(о)** — це скам'янілі кличні відмінки слів зі зменшувальним значенням на **-енок** (А. Степович), наприкінці XX ст. — що це скам'янілі форми інших непрямих відмінків (М. Л. Худаш), але такі твердження виявилися не зовсім переконливими; у російській і білоруській мовах патронімічний суфікс **-енк(о)** наявний у запозиченнях з української мови або функціонує під впливом її північно-східних говірок (Білоусенко, 112; Вступ, 133, 162; САМУМ, 133–134; Степович, 5; ССУЛМ, 100; Ткаченко, 1958, 38; Худаш, 78).

Запозичені суфікси й суфіксоїди проникали з інших мов в українську разом з відповідними типами слів. На відміну від коренів і префіксів вони в українській мові, як уже зазначалося, не лише кількісно не поступаються питомим, а навіть трохи переважають їх за рахунок великої частини суфіксоїдів, що в мові-джерелі не завжди функціонують у ролі службових морфем (за попередніми підрахунками, словник міститиме близько 450 статей з етимології питомих суфіксів і суфіксоїдів та 525 статей з етимології запозичених суфіксів і суфіксоїдів). Що ж до словотвірної або формотворчої продуктивності зазначених морфем, то тут ситуація кардинально відмінна: абсолютна більшість загальноновживаних суфіксальних слів української мови виникла і продовжує творитися за допомогою питомих афіксів, серед яких переважають продуктивні, високопродуктивні та малопродуктивні, і незначна частина суфіксальних похідних виникла й продовжує творитися за допомогою запозичених суфіксів і суфіксоїдів, серед яких переважають непродуктивні афікси та уніфікси. Саме у значно вищому функціональному навантаженні питомих службових морфем порівняно з запозиченими виявляється автохтонний характер словотвірної системи української мови як одного з її рівнів. Принагідно відзначимо, що питомі суфікси й суфіксоїди активно взаємодіють як з автохтонними, так і з запозиченими (наприклад, *авіацій-ний, бокс-увати, вольтер-янець* «послідовник Вольтера», *спортсмен-ка* та ін.) основами, утворюючи значний прошарок слів, які незалежно від походження твірної основи належать до питомих лексем, бо виникли як номінативні одиниці в українській мові за допомогою її дериваційних засобів.

Водночас питання про походження та мову-джерело окремих суфіксів виявляється складним, залишаючись подекуди дискусійним, що зумовлено абстрактним значенням таких афіксів, яке не пов'язане з реаліями окремої місцевості,

або їх проникненням з одних контактних мов в інші без збереження чітких ознак мовного середовища, де вони виникли. Зокрема, в українській і тюркських мовах функціонують як омонімічні суфікси відповідно *-ук / -юк, -чук* та *-uk / -ük, -çük* у назвах осіб чоловічого роду з демінутивним значенням: пор., наприклад, питомі українські антропоніми *Сторожук, Костюк, Захарчук*, апелятиви *бондарчук, сиротюк, циганчук* та ін., які спочатку вживалися, мабуть, для творення назв щодо віку осіб за професією чи заняттями батьків або за якоюсь іншою ознакою²⁴, і тюркські антропоніми, топоніми та апелятиви з аналогічним значенням: *Байчук* (< *Бай* + *-ч-ук*), *Байрачук* (< *Байрак* + *ук*)²⁵, *Аргинчик / Арганчук* «Маленький Аргин»²⁶, у російських діалектах *баранчүк* «дитина; хлопець підліток»²⁷, укр. *сердюк* «охоронець гетьмана» (< тур. *sürtiük* «провідник, наглядач») (ЕСУМ, 5, 218). Власне український характер тепер уже переважно прізвищ на *-ук / -юк, -чук* і загальнотюркське поширення демінутивів та інших утворень з відповідним суфіксом, що має кілька фонетичних варіантів²⁸, дало підстави деяким дослідникам стверджувати тюркське походження або тюркський вплив на закріплення цього афікса в українській мові.

Не менш складно визначити мову-джерело власне слов'янських суфіксів, напрямок їх поширення з однієї слов'янської мови в іншу, посередництво в цьому процесі тих чи інших споріднених мов і діалектів. Так, у вітчизняному мовознавстві відома думка про пізні запозичення українською мовою з російської суфікса *-чанин*, що виник на основі *-анин / -янин* унаслідок перерозкладу твірних основ на *-к-, -ч-, -ц-*. Але такий висновок не підтверджується ні історичними фактами, ні спеціальними дослідженнями фахівців. Цей суфікс відомий у назвах жителів України ще з давньоруських та староукраїнських пам'яток і належить до найпродуктивніших у катойконімній системі сучасної української мови: пор. *Трубезжскъ* — *трубчане* (1223), *Львовъ* — *львовчане* (1407), *Глухів* — *глухівчани*, *Суми* — *сумчани*, *Стеців* — *стецівчани*²⁹. Щодо російської мови, то в ній він менш продуктивний і як «неприродний» для неї ще донедавна викликав обурення й серйозний спротив з боку письменників С. Сергеева-Ценського, Ф. Гладкова та ін.³⁰ Отже, говорити про запозичення суфікса *-чан-и, -чанин* в українську мову з російської, щонайменше, немає підстав, тому цілком справедливим є висновок з цього приводу В. О. Горпинича: «В українську мову, як і в російську і білоруську, суфікс *-чан-и (-чанин)* увійшов у складі загальної системи давньоруського відтопонімного словотвору»³¹.

Висока продуктивність і поширеність певного загальнослов'янського суфікса в тій чи іншій мові подекуди сприймається як доказ про походження саме в ній відповідного афікса, хоч фактичний матеріал може свідчити про інше, що зайвий раз підтверджує думку про важливість максимально повного залучення фактів з різних слов'янських мов. Наприклад, деякі мовознавці вважають суфікс *-щин(а)* в хоронімах чи апелятивах з локальним значенням власне українським,

²⁴ Бевзенко С. П. Знач. праця.— С. 118.

²⁵ Ибрагимова В. Ф. Словарь русско-украинских фамилий тюркского происхождения.— Симферополь, 2009.— С. 24–25.

²⁶ Суперанская А. В., Исаева З. Г., Исакова Х. Ф. Топонимия Крыма / Введение в топонимию Крыма.— М., 1995.— Ч. 1.— С. 194.

²⁷ Широ́ва Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке.— Алма-Ата, 1976.— С. 60.

²⁸ Бушаков В. А. Лексичний склад історичної топонімії Криму.— К., 2003.— С. 177.

²⁹ Горпинич В. О. Назви жителів в українській мові.— К., 1979.— С. 86–87.

³⁰ Потиха З. А. Знач. праця.— С. 87.

³¹ Горпинич В. О. Знач. праця.— С. 87.

хоч етимологічний аналіз переконливо підтверджує його праслов'янське походження, що відбито в словниковій статті Т. Я. Марченко про цей формант:

-**щин(а)** в іменниках жіночого роду на позначення: 1) суспільно-побутових явищ, пов'язаних з тим, що назване мотивувальним іменником або прикметником (нерідко з негативним відтінком) (*зёмщина, пánщина, хуторяница*); 2) ідейних або політичних течій, суспільного явища, що мотивуються власними іменами історичних діячів, літературних героїв тощо (*коліївщина, маніловщина, махновщина*); 3) територій, адміністративних одиниць, країн (*наддніпр'янщина, слов'янщина, гетьманщина, Київщина, Полтавіщина, Угорщина*); 3) абстрактних понять, що характеризуються ознакою, названою мотивувальним прикметником (*банальщина, бувальщина*); 4) конкретних предметів, які характеризуються мотивувальним прикметником (*батьківщина, дідівщина, тєстівщина*); — рос. -**щин(а)** (*бáрщина, обывáтельница, Тамбовщина*); бр. -**шчын(а)** (*групаўшчына, ваёниччына, мінужычына, Міншчына, Віцебшчына*); ч. -**štin(a)** (*čeština, bulgarština, ruština*); слц. -**šip(a)** (*slovenčina, srbčina*); болг. -**щин(а)** (*простащина, свинщина*); макед. -**штин(а)** (*јунаштина, царштина*); серб. -**штин(а)** (*балештина, господштина, лукаштина*); хорв. -**štin(a)** (*gospoština, lukavština, štokavština*); слн. -**ščin(a)** (*dediščina, slovenščina, najetščina*); — псл. ***-ščina** утворював відсубстативні та відад'єктивні іменники з конкретним і абстрактним значеннями (назви суспільно-побутових явищ, майнових стосунків тощо); виник у пізньопраслов'янський період унаслідок перерозкладу основ та взаємодії давнього форманта *-ina з суфіксами твірних основ на *-isk- / -išč- (Бевзенко, 125; Вступ, 126, 154, 156, 163; Полнога, 389; ССУЛМ, 85–86, 115; БГ, 249; ГРЯ, I, 253–254; Ефремова, 515–516; Леков, 40; РГ, I, 175; 180). Див. ще **-чин(а)**.

Проблеми, які пов'язані з укладанням «Етимологічного словника суфіксів української мови», не вичерпуються зазначеними обставинами теоретичного й практичного характеру. За своєю природою вони віддзеркалюють стан синхронічного й діахронічного словотвору, сучасної та історичної морфеміки у вітчизняному й слов'янському мовознавстві загалом. Основні труднощі, які виникають у процесі етимологізування суфіксів та укладання відповідного словника, полягають у семантичній специфіці цього виду афіксів, зумовленій загальним для певних типів дериватів словотвірним або морфологічним значенням, в архаїчності багатьох первинних суфіксів, які давно втратили мотиваційний зв'язок з твірними коренями чи іншими структурними елементами, в історичних змінах семантичної та формальної структури морфем, у взаємодії споріднених і неспоріднених мов на різних рівнях їхньої системи, у відсутності досвіду укладання спеціальних етимологічних словників суфіксів в українському, слов'янському й загальному мовознавстві тощо. Подолання цих та інших проблем і вихід у світ «Етимологічного словника суфіксів української мови», як і відповідних словників інших слов'янських мов, — це об'єктивно зумовлене явище початку ХХІ ст. Такий словник започаткує новий тип лексикографічних праць, а відтак і новий етап у розвитку слов'янської і, ширше, індоевропейської компаративістики, яка продовжує залишатися одним із провідних напрямів сучасного мовознавства і виявляє невичерпні ресурси для його подальшого прогресу.

V. V. LUCHYK

«ETYMOLOGICAL DICTIONARY OF SUFFIXES OF UKRAINIAN» — AS A NEW STAGE IN SLAVIC COMPARATIVE STUDIES

The peak of development of comparative studies is creation of etymological dictionaries, which nowadays are present in the majority of Slavic languages. Compilation of etymological dictionaries of suffixes of national languages is supposed to become a new stage of Slavic comparative historical lexicography since these affixes, being important for understanding of the origin of words, usually have been not included in traditional etymological dictionaries.

P. Skok explained for the first time the etymology of suffixes of Serbian and Croatian in 4-volume etymological dictionary of aforementioned languages (1971–1974), which was compiled by him. F. Slavsky explained the etymology of Common Slavic suffixes in the foreword to the first three volumes of Common Slavic dictionary (1974–1979). However, these works do not cover all Common Slavic and the majority of suffixes of separate Slavic languages that were developed in the later stages, which means that creation of full etymological dictionaries of suffixes of national languages is urgent.

The idea of creation of «Etymological Dictionary of Suffixes of Ukrainian» was suggested by O. O. Potebnya Institute of Linguistics of National Academy of Sciences of Ukraine. At the moment the Department of General Slavic Problematic and East Slavic Languages finishes its work on this dictionary. Its creation was related to overcoming several problems: 1) absence in Slavic and world lexicography of dictionaries of such a kind; 2) different levels of exploration of the structure, derivative meanings, and origin of suffixes in different Slavic languages; 3) problematic reconstruction of original semantics of suffixes, which is stipulated by abstract meaning of these morphemes; 4) complexity of determining formal structure of suffixes, which underwent significant historical changes in the development process; 5) absence of clear criteria that determine source language of suffixes, intermediary, and direction of their spreading from one language to another; 6) complexity of differentiating polysemy and homonymy of suffixes; 7) different interpretation of suffixes, invariants, variants of suffixes, and suffixoids in scientific literature.

Publication of «Etymological

Dictionary of Suffixes of Ukrainian» is a phenomenon which was caused by objective reasons. It starts a new phase of development of Slavic and Indo-European comparative studies, which remain one of the main areas of modern linguistics.

Keywords: etymology of Ukrainian suffixes, origin, Ukrainian language, Slavic comparativistics.